

خانه ظروفچی یا عمارت فخرالملک: پژوهشی درباره تاریخ و معماری آن^۱

نرگس مهردادیان

کارشناسی ارشد مرمت و احیای بناهای تاریخی، دانشکده معماری و شهرسازی، موسسه آموزش عالی

معماری و هنر پارس، تهران، ایران

سیاوش درودیان^۲

استادیار گروه مرمت و معماری، دانشکده عمران، معماری و هنر، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد

اسلامی، تهران، ایران

چکیده

یکی از خانه‌های تاریخی، بنایی معروف به «خانه ظروفچی» است که در محله قدیمی عودلاجان و در کوچه فخرالملک واقع شده است. پژوهش پیش رو باهدف بررسی تاریخ و معماری این بنا انجام شده و علاوه بر معرفی کالبدی و بررسی اجمالی تزیینات ساختمان، تاریخچه تغییرات بنا را نیز روشن می‌کند. همچنین با بررسی نقشه‌های قدیمی تهران و تطبیق تغییر نام تاریخی کوچه‌ای که بنا در آن واقع بوده به نام فخرالملک، به بررسی قدمت و مالکیت بنا و زندگی‌نامه بانی آن می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که بنا شامل دو قسمت کاملاً متفاوت است. بانی بخش قدیمی رضاقلی خان والی، پدر ابوالحسن خان اردلان ملقب به فخرالملک بوده که نام خیابان برگرفته از او است. در اواخر قاجار یا اوایل پهلوی نیز، بخش دیگری با معماری کاملاً متمایز در ضلع شمالی زمین ساخته شده و بخش‌های دیگری از بنا نیز در سال‌های اخیر از بین رفته است.

کلیدواژه‌ها: تهران قاجاری، خانه ظروفچی، عمارت فخرالملک، رضاقلی خان والی، ابوالحسن خان اردلان.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۲

۲. رایانامه نویسنده مسئول: siavash_2@iau.ac.ir

مقدمه

یکی از خانه‌های تاریخی کمتر شناخته‌شده تهران، بنایی معروف به «خانه ظروفچی» است که در محله قدیمی عودلاجان و در کوچه فخرالملک واقع شده است. با گسترش شهر تهران، بافت تاریخی این محله که روزی زندگی عادی در آن جریان داشته، به یکی از مهجورترین مکان‌ها تبدیل شده و به دلیل نزدیکی به بازار تهران، بیشتر خانه‌های موجود در آن به انبار و فضای خواب شبانه تغیر کاربری داده‌اند. این پژوهش که با بهره‌گیری از داده‌های کتابخانه‌ای و مطالعات میدانی صورت گرفته، به دنبال شناخت وجوه معماری، زیبایی‌شناختی این بنا و همچنین دست‌یافتن به تاریخچه معماری، مالکیت و در واقع هویت اصلی آن است.

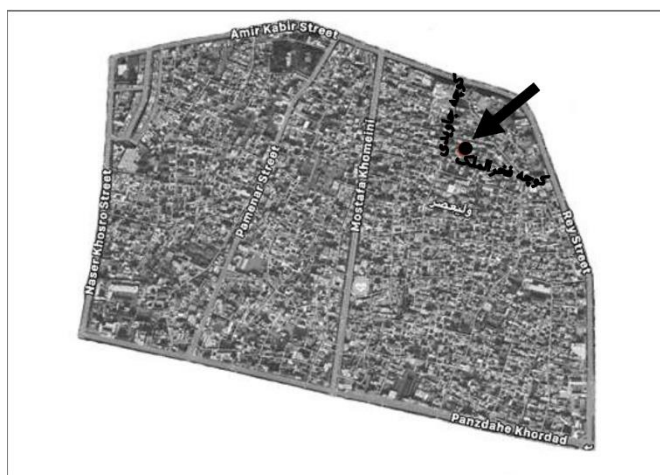
پیشینه پژوهش

بنای مورد مطالعه در حال حاضر فاقد پرونده ثبتی است و هیچ‌گونه مدرکی در سازمان میراث فرهنگی تهران در مورد آن وجود ندارد. در واقع از زمانی که این اثر به اصطلاح کشف گردید، مطالب عمومی بسیاری در فضای مجازی درباره آن نوشته شد که با حسرت‌های زیادی همراه بوده است (نک: رجب‌وندی، ۱۳۹۸). درباره این بنا چند پژوهش در قالب پایان‌نامه صورت گرفته: از جمله فریمه‌علیزاده (۱۳۹۸) در پایان‌نامه دوره کارشناسی خود، اقدام به تهیه تعدادی نقشه و سایر مدارک فنی از بنا کرده و طرحی نیز برای باززنده‌سازی آن ارائه نموده است (علیزاده، ۱۳۹۸). پریسا وحیدمشتاق نیز در پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد تلاش کرده با تغیر کاربری خانه ظروفچی و تبدیل آن به مرکز شبه خانوادگی با عنوان خانه‌ای برای کودکان بی سرپرست، از کیفیت‌های فضایی این خانه تاریخی برای فراهم آوردن محیطی آرام، صمیمی و سرزنده متناسب با نیازهای کودکان بهره گرفته شود و زندگی دوباره‌ای در آن به جریان افتد (وحیدمشتاق، ۱۴۰۰). ارغوان ناصر بخت نیز در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با موضوع «طرح باززنده‌سازی خانه ظروفچی تهران: مرکز بازتوانی اعتیاد با رویکرد اجتماع درمان مدار» سعی داشته، پس از شناخت آسیب‌های کالبدی، از طریق تزریق یک

کاربری جدید، زندگی تازه‌ای به خانه ظروفچی و به محله بیخشد (ناصریخت، ۱۴۰۰). هدف اصلی در این سه پژوهش، ارائه طرح احیا و کاربری جدید برای این بنا بوده نه بررسی تاریخی برای شناخت آن، هدفی که مقاله حاضر به دنبال آن است.

۱. معرفی بنا (وضع موجود)

در این بخش از مقاله که درواقع مقدمه‌ای بر شناخت تاریخچه اثر و وضع گذشته بنا است، به معرفی و بررسی بنا از نظر موقعیت قرارگیری در شهر، خصوصیات معماری و زیبایی‌شناسی پرداخته شده تا شناختی اجمالی از ارزش‌های کالبدی و زیبایی‌شناختی اثر به دست آید.

۱-۱. موقعیت مکانی

بنای مورد مطالعه در موقعیت ۳۵ درجه و ۶۸/۲۵ دقیقه عرض شمالی و ۵۱ درجه و ۴۳/۴۶ دقیقه طول شرقی، در مرکز شهر تهران و در بافت تاریخی محله عودلاجان قرار گرفته است. این بنا در زمینی

تصویر ۱: موقعیت خانه ظروفچی در محله عودلاجان تهران
(Google Maps, 2020)

به مساحت ۷۴۵ مترمربع، در خیابان امیرکبیر شرقی، کوچه جاویدی (گذر میرزامحمود وزیر سابق)، کوچه فخرالملک با پلاک ثبتی ۲۰۹۷ واقع شده است (تصویر ۱).

۱-۲. مشخصات معماری

این بنای تاریخی در حال حاضر با مساحتی حدود ۴۲۰ مترمربع، دارای دو جبهه شمالی و غربی در دو طرف یک حیاط مرکزی، به صورت دو طبقه است (تصویر ۲).

تصویر ۲: پانوراما از جبهه شمالی و غربی حیاط مرکزی (نگارندگان، ۱۳۹۸)

ورودی اصلی بنا در ضلع جنوبی و ابتدای کوچه فخرالملک قرار دارد که از طریق راهرویی طولانی و کم عرض، به حیاط مرکزی که در ارتفاعی پایین تر از سطح کوچه قرار دارد، می رسد. طبقه همکف بنای ضلع شمالی شامل فضاهای رواق ستون دار سرتاسری در جلو، سرسرا به صورت سه دری (که یک فضای تقسیم به حساب می آید)، راه پله در وسط، دو اتاق و دو صندوق خانه به صورت قرینه در طرفین سرسرا است. بنای ضلع غربی نیز در زیرزمین دارای فضاهای مطبخ در شمال، آب انبار، حوض خانه، حمام و انبارهای آذوقه است (تصویر ۳).

تصویر ۳: پلان زیرزمین و همکف خانه (نگارندگان، ۱۳۹۹)

شاخص‌ترین فضا در این بخش حوض‌خانه است که با توجه به ضخامت کم دیوار و طریقه ساخت قسمتی از آن، به نظر می‌رسد بعدها بخشی از فضا به منظور حمام از فضای کلی حوض‌خانه جدا شده است (تصویر ۴).

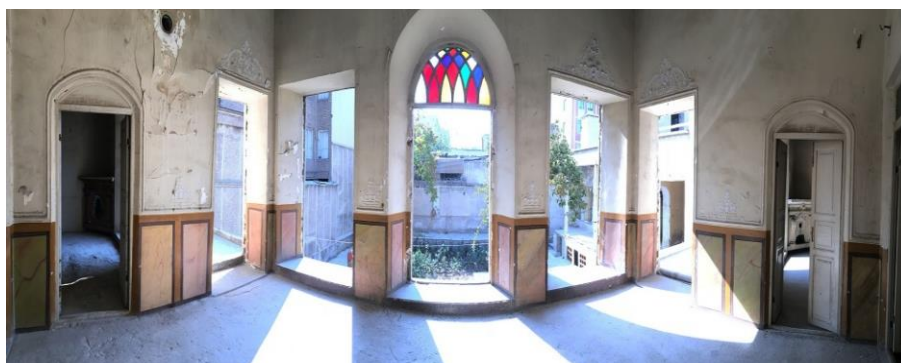
تصویر ۴: پانورامای حوض‌خانه (نگارندگان، ۱۳۹۸)

طبقه اول بنای ضلع شمالی شامل فضاهای راه‌پله در مرکز، مهمان‌خانه (سه‌دری)، دو اتاق گوشوار قرینه در دو طرف مهمان‌خانه و دو ایوان روبروی هر اتاق است. بنای ضلع غربی نیز در طبقه اول دارای فضاهای شاه‌نشین و دو صندوق‌خانه در گوشه‌های شاه‌نشین، دو اتاق و یک ایوان سرتاسری جلوی شاه‌نشین بوده و در کنار فضای شاه‌نشین نیز راه‌پله بام قرار گرفته است. همچنین یک بادگیر ساده در بالای فضای صندوق‌خانه به منظور خنکی و تهویه هوا قرار دارد (تصویر ۵).

تصویر ۵: پلان طبقه اول (نگارندگان، ۱۳۹۹)

مهمان‌خانه به صورت اتاق سه‌دري اصلی‌ترین فضای ضلع شمالی بوده (تصویر ۶) و راهروی ورودی به عنوان عنصر جداکننده ورودی از فضای داخلی، عملکردی مانند هشتی خانه‌های قاجاری دارد.

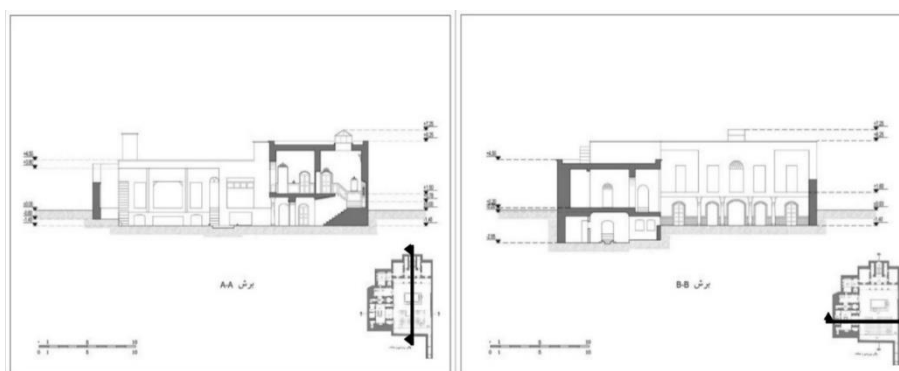

تصویر ۶: پانورامای مهمان‌خانه (نگارندگان، ۱۳۹۸)

دیوارهای بنا در هر دو طبقه آجری و بیشتر باربر هستند. در تمامی فضاهای زیرزمین ضلع غربی غیر از مطبخ، از پوشش سقف تخت با آجرچینی خفته و راسته^۳ استفاده شده است. در طبقه اول ضلع غربی پوشش سقف‌ها از نوع تخت بوده و در حال حاضر تنها سقف یک اتاق و هشتی کوچک ورودی شاه‌نشین، دارای پوشش تیر چوبی و باقی تیر فلزی هستند. در طبقه اول ضلع شمالی پوشش فضاها از نوع تخت و تیر فلزی است. در طبقه همکف ضلع شمالی

۳. نوعی از آجرچینی است که آجرها را به شکل یکی درمیان به صورت عمودی و افقی (عمود بر هم) قرار می‌دهند (نک: بهشتی و قیومی، ۱۳۸۸، ذیل خفته و راسته)

پوشش سقف اتاق‌ها و صندوق‌خانه به صورت طاق و تویزه^۴ (آهنگ^۵) و سرسرا به صورت تخت و آجری است (تصویر ۷). سقف مطبخ، به عنوان شاخص‌ترین پوشش کل بنا، در کناره‌ها طاق و تویزه (آهنگ) و در قسمت اصلی طاق چهارپراگاری^۶ بوده که بر روی طاق‌های آهنگ سوار شده است. مصالح عمده به کار رفته در بنای مذکور آجر، سنگ و چوب همراه با ملات کاهگل و گچ است. آجرها در ضلع غربی با ابعاد ۲۰*۱۰*۴ و در ضلع شمالی با ابعاد ۲۰*۱۰*۶ سانتیمتر به کار رفته‌اند. کف‌ها در حال حاضر با موزاییک یا سیمان پوشیده شده و ابعاد موزاییک کف در داخل بنا ۲۵*۲۵ و در حیاط ۳۰*۳۰ سانتیمتر است.

تصویر ۷: برش و نماهای بنا (نگارندگان، ۱۳۹۹)

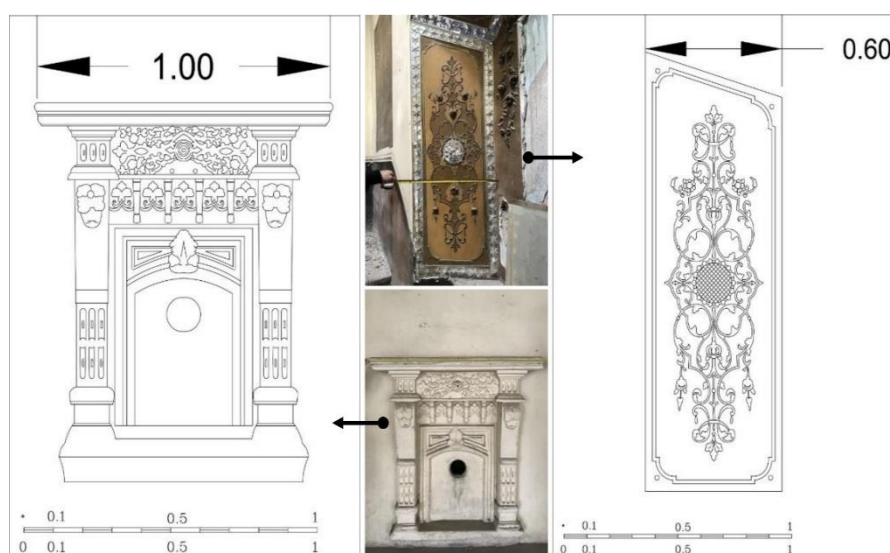
^۴ باریکه طاقی باربر است که در فواصل معینی ساخته شده و بین آنها را با نوع دیگری از طاق (مثلاً آهنگ) پر می‌کنند (نک: گلابچی و جوانی دیزجی، ۱۳۹۲: ۱۲۸).

^۵ نوعی طاق به شکل نیم استوانه و توخالی که با چسبیدن قوس‌های ساده در طول یک محور به دست می‌آید (نک: گلابچی و جوانی دیزجی، ۱۳۹۲: ۱۲۰).

^۶ طاق چهارپراگاری یا چهارگرده پوش طاقی است که از گوشه‌های دیوار مربع شکل زمینه به شکل نیم دایره‌های متحدالمرکز بر روی اضلاع شروع می‌شود و ضمن بالا آمدن، گسترش می‌یابد تا در نزدیکی میانه فضا با یکدیگر برخورد نمایند (نک: گلابچی و جوانی دیزجی، ۱۳۹۲: ۱۳۷).

۱-۳. زیبایی شناسی

تزیینات به کاررفته در بنا شامل آجرچینی، گچ‌بری، نقاشی، آئینه‌کاری، ستون‌های سنگی و تزیینات چوبی و شیشه‌ای در درها و سردر آنها است. گچ‌بری با نقش گل و بوته که اکثر تزیینات بنا را شامل می‌شود، بیشتر در راه‌پله اصلی، سردر بازشوها در طبقه اول ضلع شمالی که به عنوان مهمان‌خانه کاربرد داشته، و پیش‌بخاری‌های اتاق‌های گوشوار ضلع شمالی مشاهده می‌شود. سردرها و پیش‌بخاری شاه‌نشین طبقه اول ضلع غربی نیز دارای تزیینات گچ‌بری زیبایی است که وسعت آنها به تزیینات ضلع شمالی نمی‌رسد (تصویر ۸).

تصویر ۸: گچ‌بری راه‌پله و پیش‌بخاری شاه‌نشین (نگارندگان، ۱۳۹۹)

۲. بررسی تاریخیچه بنا

از آنجاکه بنای مورد مطالعه در کوچه‌ای با نام فخرالملک واقع شده که جز عمارت دبیرالملک بنای تاریخی دیگری در این کوچه نیست، به بررسی این فرضیه می‌پردازیم که آیا خانه

ظروفچی، همان عمارت فخرالملک است یا خیر. برای این کار با توجه به نقشه‌های تاریخی تهران در حدود کوچه فخرالملک، اسناد تاریخی در خصوص بانی و مالکان گذشته بنا و مطالعه دوره‌های ساخت بنا، به بررسی این موضوع پرداخته می‌شود.

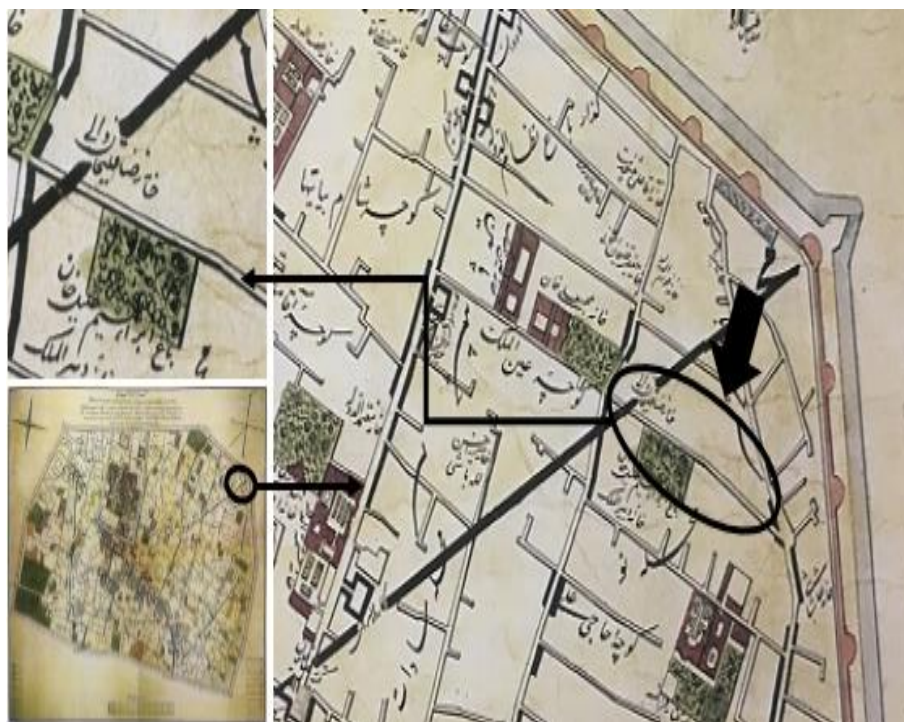
۱-۲. بررسی موقعیت بنا در نقشه‌های تاریخی

در نقشه دارالخلافه تهران که توسط الیاس بره زین مربوط به سال ۱۲۵۸ ق/ ۱۲۲۱ ش تهیه شده، در گوشه شمال شرقی حصار صفوی در محله عودلاجان و مکان امروزی کوچه فخرالملک، باغات قرار داشته‌اند و هنوز اثری از کوچه فخرالملک و خانه‌ها مشاهده نمی‌شود (تصویر ۹).

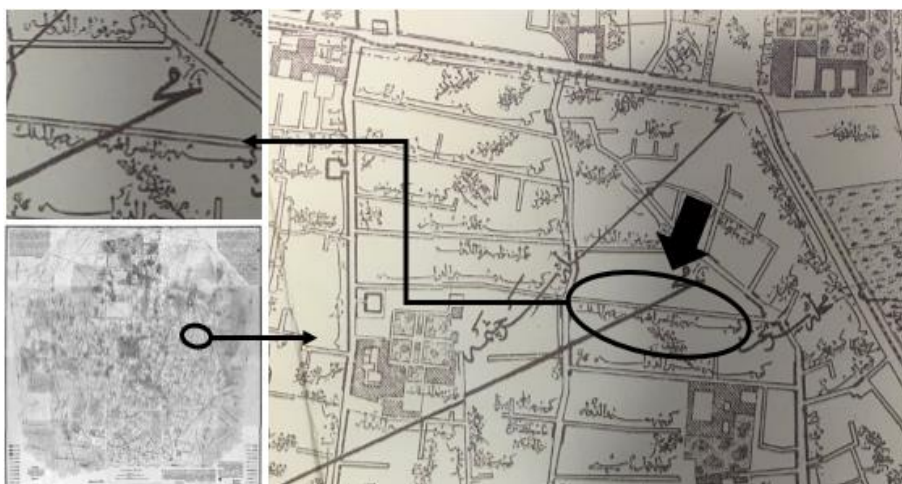
تصویر ۹: باغات در محل کوچه فخرالملک روی نقشه الیاس بره زین ۱۲۵۸ ه. ق (شیرازیان،

اما در نقشه آگوست کرشیش مربوط به سال ۱۲۷۵ ق/۱۲۳۷ ش از دارالخلافه تهران (در داخل همان حصار صفوی و پیش از گسترش حصار ناصری)، باغات نقشه بره زین، جای خود را به کوچه‌ها و خانه‌ها داده و زمین‌ها قطعه‌بندی شده‌اند. در این نقشه، این کوچه (البته بدون نام) در امتداد کوچه عین‌الملک مشاهده می‌شود. مشاهده عبارت خانه «رضاقلی خان والی» در مکان بنای مذکور (تصویر ۱۰) نشان می‌دهد که در این سال بنا متعلق به رضاقلی خان والی، پدر حاج ابوالحسن خان اردلان بوده است (مستوفی، ۱۳۴۲: ۴۲۱/۲).

تصویر ۱۰: کوچه فخرالملک بدون نام و خانه رضاقلی خان والی روی نقشه کرشیش ۱۲۷۵ ق (شیرازیان، ۱۳۹۵: ۱۴-۱۵)

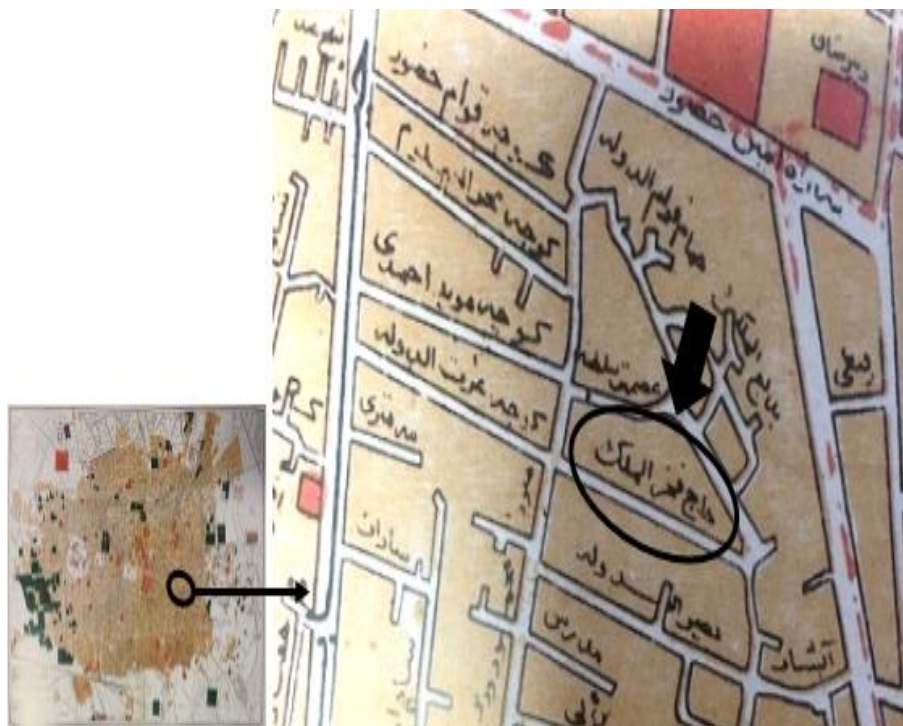
در نقشه بعدی یعنی نقشه دارالخلافه ناصری تهران که عبدالغفار نجم‌الملک در سال ۱۳۰۹ ق/ ۱۲۷۰ ش تهیه کرده است، کوچه «فخرالملک» فعلی و کوچه بدون نام نقشه کرشیش (بالا) به نام «کوچه میرزا نصرالله‌خان دبیرالملک» در امتداد کوچه‌ای به نام مشیرالدوله، (یعنی همان کوچه عین‌الملک نقشه کرشیش) مشاهده می‌شود (تصویر ۱۱). باتوجه به این که در این زمان تنها دو سال از اعطای لقب فخرالملکی به حاج ابوالحسن‌خان اردلان می‌گذشته و وی هنوز تنها یک دیوانی عادی بوده (بامداد، ۱۳۴۷: ۳۲/۱)، بدیهی است که نامش بر کوچه موردنظر قرار نداشته و نام دبیرالملک که امروز نیز خانه‌اش در انتهای همین کوچه موجود است، بر آن باشد.

تصویر ۱۱: کوچه با نام دبیرالملک روی نقشه عبدالغفار ۱۳۰۹ ق (کتابخانه میراث فرهنگی تهران، ۱۳۹۹)

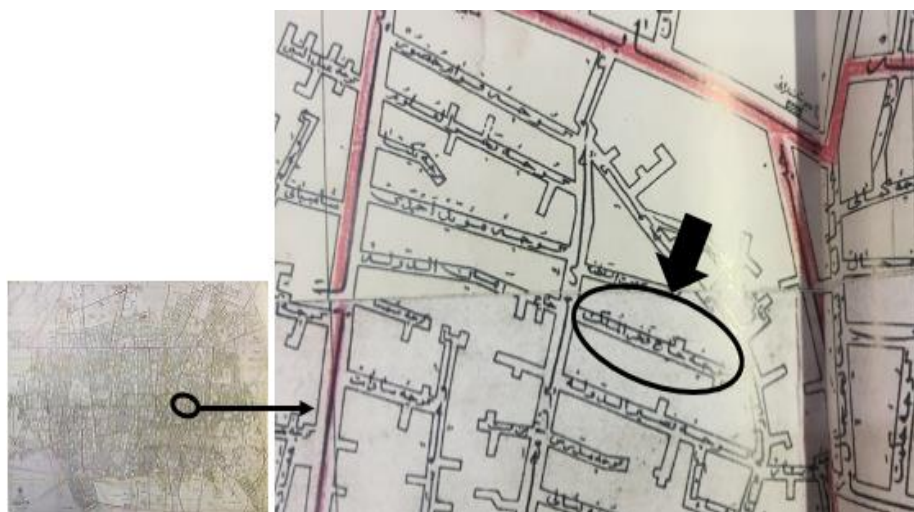
از سال ۱۲۷۰ تا ۱۳۲۷ ش نقشه‌ای از تهران که شامل نام این کوچه باشد، یافت نشد. تنها چند عکس هوایی وجود دارد که یا شامل این بخش از شهر نمی‌شود یا باکیفیت پایینی گرفته شده است. البته عکس‌های هوایی به دلیل نداشتن نام کوچه‌ها، در این بخش چندان کمک‌کننده نخواهند بود. اما از سال ۱۳۲۷ ه. ش، کوچه موردنظر با نام «حاج

فخرالملک» در نقشه‌ها مشاهده می‌شود (تصویر ۱۲).

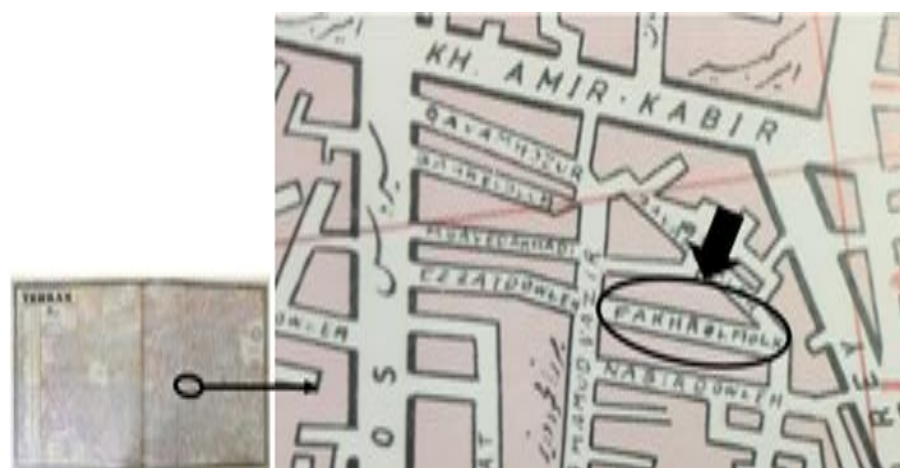

تصویر ۱۲: کوچه حاج فخرالملک روی نقشه دایره جغرافیایی ستاد ارتش ۱۳۲۷ش
(شیرازیان، ۱۳۹۵: ۱۵۴-۱۶۵)

در نقشه اداره آمار عمومی در سال ۱۳۳۳ش نیز مانند نقشه ۱۳۲۷ش، همین کوچه به نام حاج فخرالملک مشاهده می‌شود (تصویر ۱۳). در نقشه موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب در سال ۱۳۴۰ش نیز کوچه همچنان با نام حاج فخرالملک در امتداد کوچه عزت‌الدوله، مانند نقشه ۱۳۲۷ش، به چشم می‌خورد (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۳: کوچه حاج فخرالملک روی نقشه اداره آمار عمومی ۱۳۳۳ ه.ش (شیرازیان، ۱۳۹۵: ۲۱۷-۲۱۸)

تصویر ۱۴: کوچه فخرالملک روی نقشه موسسه جغرافیایی سحاب ۱۳۴۰ ه.ش (شیرازیان، ۱۳۹۵: ۲۱۷-۲۱۸)

دیگری در این کوچه قرار ندارد و نکته مهم تر این که در نقشه کرشیش نیز در محل خانه مورد مطالعه، عبارت «خانه رضاقلی خان والی» که پدر فخرالملک بوده مشاهده می شود، گمان می رود خانه ظروفچی در واقع همان خانه فخرالملک است که از پدر به او رسیده و البته در طی سال ها تغییراتی نیز در بنا صورت گرفته است.

۲-۲. بررسی مالکیت بنا در ادوار تاریخی

الف. رضاقلی خان اردلان

رضاقلی خان اردلان پدر فخرالملک که در نقشه کرشیش ۱۲۳۷ش نامش بر محل خانه مورد مطالعه مشاهده شد، پسر خسروخان و حسن جهان خانم (دختر فتحعلی شاه قاجار) بود و طایفه اردلان همگی از والیان کردستان بودند (مستوفی، ۱۳۴۲: ۴۲۱/۲). وی پس از درگذشت خسروخان در سال ۱۲۵۰ق/۱۲۱۳ش، در سن ۱۰ سالگی حاکم اردلان (کردستان) شد، اما به دلیل سن کم، مادرش حدود ۱۰ سال به جای او حکومت کرد (مستوره کردستانی، ۱۳۲۴: ۱۸۱-۱۸۲). پس از آن رضاقلی خان خود امور حکومت را به دست گرفت. اما به دنبال اختلافات او با برادران و مادرش بر سر حکومت و از طرفی مشکلات با حکومت عثمانی، پایه های حکومتش تضعیف شده و محمدشاه وی را در سال ۱۲۶۵ق/۱۲۲۸ش برکنار کرد. پس از برکناری، وی شانزده سال در تهران حبس بود تا اینکه پس از وفات محمدشاه نجات پیدا کرد؛ اما هرگز به کردستان بازنگشت و در انزوا فوت کرد (زکی، ۱۳۸۱: ۲۲۲-۲۲۳). باتوجه به این که رضاقلی خان از سال ۱۲۲۸ش به تهران آمده، این یافته که در نقشه کرشیش سال ۱۲۳۷ش، بنا متعلق به او بوده، از نظر زمانی تطابق دارد.

ب. حاج ابوالحسن خان اردلان

حاج ابوالحسن خان اردلان ملقب به فخرالملک که نامش بر کوچه خانه مورد مطالعه طی سال ها تاکنون مشاهده شد، فرزند رضاقلی خان والی کردستان و طوبی خانم دختر عباس میرزا نائب السلطنه در سال ۱۲۷۹ق/۱۲۴۱ش، در تهران متولد شد. او ابتدا از غلام

بچه‌های ناصرالدین‌شاه قاجار بود. سپس جزو پیشخدمتان او شد، رفته‌رفته پیشرفت کرد و از درباریان ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه شد (بامداد، ۱۳۴۷: ۳۲/۱) (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶: از سمت راست اعتمادالسلطنه، ناصرالدین‌شاه، فخرالملک اردلان
(موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۹۹)

ابوالحسن‌خان در سال ۱۳۰۶ق/۱۲۶۷ش به همراه ناصرالدین‌شاه (۱۲۲۷ تا ۱۲۷۵ش) به اروپا رفت و پس از بازگشت در سال ۱۳۰۷ق/۱۲۶۸ش ملقب به فخرالملک شد (سلیمانی، ۱۳۷۹: ۱۱۹). در روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه آمده که فخرالملک برای گرفتن القاب و سمت‌های دولتی به شاه پیشکش می‌داد که در آن دوران بین نزدیکان شاه معمول بود. به‌عنوان مثال در این خاطرات آمده: «در سال ۱۳۰۷ق، ابوالحسن‌خان دویست اشرفی توسط آغامحمدخان خواجه پیشکش داده لقب فخرالملکی گرفت» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۶۷۴).

فخرالملک در دوران حکومت مظفرالدین‌شاه (۱۲۷۵ تا ۱۲۸۵ش)، سال ۱۳۲۱ق/۱۲۸۲ش وزیر تجارت شد، اما به دنبال مخالفتش با صدراعظم وقت عین‌الدوله در

سال ۱۳۲۲ق/۱۲۸۳ش از وزارت تجارت برکنار شد (خطیبی، ۱۳۷۲: ۳۳۵/۵). زمان حکومت محمدعلی شاه (۱۲۸۵ تا ۱۲۸۸ش) در سال ۱۲۲۴ق/۱۲۸۵ش و در دوره مشروطه به دنبال تشکیل کابینه صدراعظم میرزا نصرالله خان مشیرالدوله بار دیگر وزارت تجارت به او سپرده شد، اما عمر این کابینه کم بود (کسروی، ۱۳۶۳: ۲۰۷/۱). در دوره مشروطه کبیر نیز مدتی حکومت عربستان (یا خوزستان) و یزد را برعهده داشت (مستوفی، ۱۳۴۲: ۴۲۱/۲). او سرانجام در سال ۱۳۰۵ش در سن ۶۶ سالگی از دنیا رفت (بامداد، ۱۳۴۷: ۳۳/۱).

در برخی بررسی ها اشاراتی چند نیز به اصلاح طلبی و مشروطه خواهی فخرالملک شده است: در گزیده هایی از مطالب و مقالات چهره نما در مجله «یاد» آمده که فخرالملک در دارالفنون تحصیل کرده و زبان فرانسه خوانده، او خواستار قانون بود به طوری که پس از بازگشت از اروپا همواره به ناصرالدین شاه می گفته «ترقی که اعلی حضرت در فرنگستان به چشم مبارک خود دیدند از سایه قانون بوده»؛ تا جایی که موجب شده شاه دستور ترجمه قوانین دول را به میرزا علی خان امین الدوله بدهد. او با امین الدوله صدراعظم و روشنفکر ناصرالدین شاه رابطه دوستی داشته و مشروطه طلب و هم نظر با مشیرالدوله صدراعظم محمدعلی شاه و عضو کابینه او بود (شکوری، ۱۳۸۶). حسین مکی نیز در مقدمه دیوان فرخی یزدی آورده که در سال ۱۳۹۰ش ضیغم الدوله از حکومت یزد برکنار و فخرالملک حاکم یزد شد. از فرخی یزدی (شاعر مشروطه خواه) که ضیغم او را زندانی کرده بود، دلجویی کرده و گفته «اگر ضیغم لب و دهان تو را به هم دوخت من دهان تو را پر از اشرفی می کنم و سپس چند دانه اشرفی ناصرالدین شاهی در دهان او ریخت» (فرخی یزدی، ۱۳۶۳: ۲۰).

ج. احمد ظروفچی

به گفته محمد، پسر احمد ظروفچی از سال ۱۳۱۰ش که حاج احمد ظروفچی بنای مذکور را خریداری کرده تا سال ۱۳۷۱ش که زمان فوت او است، مالک بنا بوده و به همراه دو همسر و ۱۶ فرزند در آن ساکن بوده است. احمد ظروفچی در دروازه شمیران مغازه ظروف کرایه داشته و به همین دلیل نام فامیل او «ظروفچی» است. در سال ۱۳۱۰ش که احمد ظروفچی بنا را

خریداری کرده، هر دو ساختمان ضلع غربی و شمالی به شکل کنونی وجود داشته و تنها به منظور استفاده یا تعمیر در طی سال‌های سکونت تغییراتی در داخل بنا، سازه سقف و سطح کف حیاط صورت گرفته است. از سال ۱۳۷۱ش تاکنون نیز بنا خالی از سکنه و متعلق به وراث آقای ظروفچی است. در حال حاضر محمد ظروفچی به عنوان وکیل از جانب باقی وراث اختیارات بنا را عهده دار است. بنا به دلایل ذکر شده و اظهار بی اطلاعی مالک کنونی از مالکان پیشین و تاریخچه بنا، همچنین نبود اطلاعات مدون تاریخی در خصوص بنا، در حال حاضر خانه مورد مطالعه به «خانه ظروفچی» معروف شده و گردشگران و مراجعه کنندگان بنا را به این نام می شناسند.

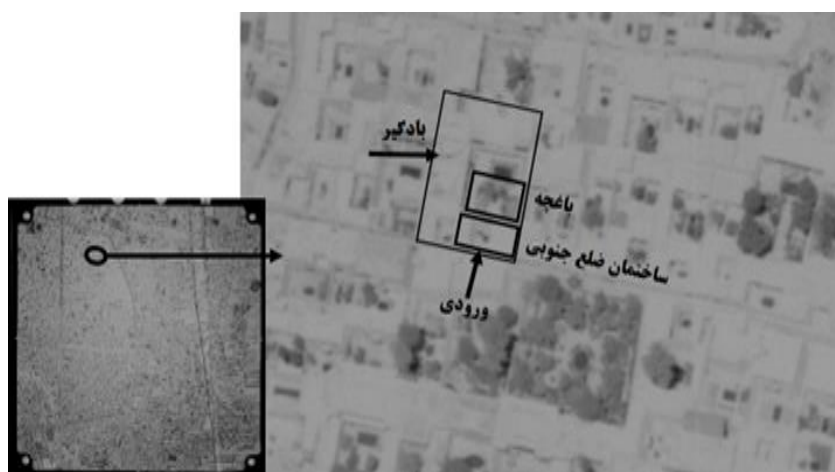
۲-۳. بررسی دوره‌های احتمالی ساخت بنا

در دوره قاجار، پیش از ورود مدرنیسم به تهران در طول سده‌ها، تغییرات در معماری آهسته صورت می گرفت. ساختار بناها از نوع دیوار باربر، طاق، تویزه یا الوار، مصالح ساختمانی تماماً سنتی و غالباً گل، خشت، آجر و الوار بوده و ساختمان‌ها درون‌گرا و دارای حیاط مرکزی بوده‌اند (قبادیان، ۱۳۸۴: ۶۰-۶۲). از عناصر دیگر معماری دوره قاجار می توان به اتاق‌های سه دری و پنج دری، تالار، بادگیر، شاه‌نشین، ارسی، گوشوار و پیش‌ایوان سازی اشاره کرد. در این دوره ساختمان‌ها دارای زیرزمین‌هایی برای نگهداری وسایل و مواد غذایی و فضاهایی در آن چون حوض‌خانه یا سرداب برای ظهرهای گرم تابستان به همراه بادگیر بودند. همچنین استفاده از فضاهای آبریزگاه، مطبخ، انبار و همچنین حیاط مصفا و مشجر با حوض آب‌نما رواج داشته است (زمرشیدی، ۱۳۹۰). طبق مشاهدات، ساختمان ضلع غربی بنای مورد مطالعه با توجه به وضع موجود و اجزای معماری آن، چه در ساختار و مصالح و چه در تعریف فضایی، گویی قدمتی بیش از ضلع شمالی دارد و با توجه به دارا بودن اتاق‌های سه دری و پنج دری و فضاهای تالار، بادگیر، شاه‌نشین، ارسی، گوشوار و پیش‌ایوان و حوض‌خانه، مطبخ، انبار و آب‌انبار در زیرزمین (تصویر ۲ و ۵)، کاملاً قاجاری است.

نخستین تغییرات معماری دوره قاجار در عناصر تزینی و ظاهری به آرامی و با تلفیقی متناسب صورت گرفت. این دوره تقریباً کمترین تأثیر تغییرات را در پلان و نقشه معماری داشت (کیانی، ۱۳۸۳: ۲۳۵-۲۳۶). خانه‌های مسکونی قاجار پس از سفرهای ناصرالدین شاه به فرنگ دارای نمونه‌های بسیاری از کاربرد تأثیرات تزینات غرب در معماری ایرانی است. تغییراتی که به طور مستقیم چون گچبری‌ها، نقاشی دیوار و سقف و قوس‌های نیم‌دایره یا به طور غیرمستقیم چون آینه‌کاری و تزینات در و پنجره با شیشه‌های رنگی مشاهده شد و برای نخستین بار از نقاشی به جای نقوش استفاده شد (کیانی، ۱۳۸۳: ۲۴۴-۲۴۵). همچنین در این دوره در فضاهای شاه‌نشین استفاده از تزینات گچبری‌های سنتی در مایه‌های گل، گیاه و اسلیمی، درهای چوبی، ارسی‌سازی و شیشه‌های رنگی رواج داشت (زمرشیدی، ۱۳۹۰). تزینات نام‌برده در دو ضلع و البته بیشتر در بنای ضلع شمالی مشاهده می‌شود. گویی تزینات ضلع غربی نیز پس از آمدن تغییرات در معماری دوره قاجار، مشابه ضلع شمالی ایجاد شده است.

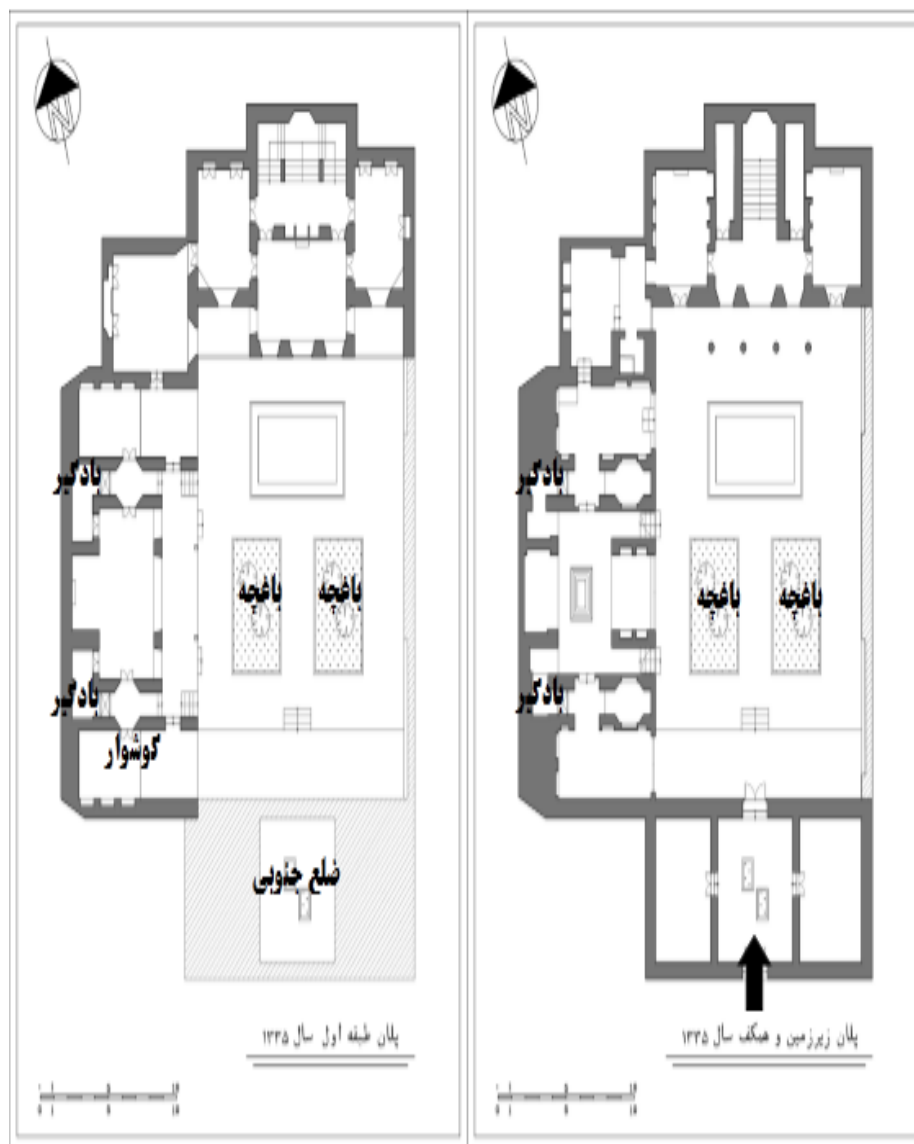
در دوره رضاشاه پهلوی، بیشترین تغییرات در پلان صورت گرفت. پله‌ها و راهروها از اهمیت بالایی در تنظیم روابط و عملکرد فضاهای داخلی برخوردار شد و فضاهای دارای حوض به خارج از پلان کشیده شد. پلکان داخلی بناها که پیش از آن دارای ارزش فضایی و مکانی کمتری نسبت به دیگر فضاهای داخلی بود، به فضایی بزرگ، چشمگیر و باقابلیت دسترسی سریع تبدیل شد. در این دوره یکی از اشکال غالب پلکان که با پله‌های عریض شروع و در محل پاگرد به دو پلکان در طرفین تقسیم می‌شود، از معماری اروپایی وارد ایران شد. در این دوره ترکیبی از مصالح مختلف شامل آجر، کاشی، سنگ و چوب استفاده می‌شد. نرده‌ها، محافظ پنجره‌ها و بعضی سقف‌ها نیز از فلز بوده، اما همچنان عمده مصالح آجر است (کیانی، ۱۳۸۳: ۲۳۶-۲۳۷). ساختمان ضلع شمالی بنای مورد مطالعه با توجه به نحوه معماری در تعریف فضاها، ساختار و مصالح متعلق به اواخر دوره قاجار است. چراکه طبق پلان‌ها، دارای عناصر معماری قاجار مانند اتاق‌های گوشوار، صندوق‌خانه و اتاق سه‌دری

است و در به کارگیری راه پله در مرکز بنا و راهرو (تصویر ۲ و ۵) مانند بناهای پهلوی اول است. در عکس‌های هوایی سال‌های مختلف مشاهده شد که از سال ۱۳۳۵ش (قدیمی‌ترین عکس موجود) هر دو ساختمان ضلع غربی و شمالی وجود دارند. در تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ش، پلاک همسایگی ضلع جنوبی، متعلق به بنا بوده و عناصر ورودی چون حیاط بیرونی کوچکی به عنوان پیش‌ورودی اندرونی در آن مشاهده می‌شود و نشان‌دهنده آن است که بنا تعریف کامل‌تری از عناصر ورودی در این سال و احتمالاً سال‌های پیش از آن داشته است. همچنین در این تصویر، باغچه یکپارچه امروز در دو قسمت قرار داشته که نشانگر حس دعوت‌کنندگی عناصر حیاط است، از دو بادگیر امروز تنها یکی از آن‌ها در پشت بام وجود دارد و بام ضلع غربی از طرف جنوب کشیده‌تر بوده و تا ضلع جنوبی ادامه دارد. گمان می‌رود با توجه به اینکه تقارن یکی از ویژگی‌های خاص دوره قاجار است و این ضلع کاملاً قاجاری است، اتاق گوشوار کنار شاه‌نشین به طور قرینه در سمت جنوب هم تکرار شده باشد (تصویرهای ۱۸ و ۱۹).

تصویر ۱۷: مکان بنا روی عکس هوایی سال ۱۳۳۵ش (سازمان نقشه‌برداری کشور - عکس

هوایی شماره ۳۵۶-۵۰۱-۵۶)

تصویر ۱۸: بازسازی پلان بنا طبق عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ش. (نگارندگان، ۱۴۰۰)

این تفاوت بارز در سبک معماری بنای ضلع غربی و شمالی و تعلق هر کدام از شیوه‌ها به دوره خود، نشان از این دارد که بناها در دو دوره ساخته شده‌اند. بنای ضلع غربی قدیمی‌تر و متعلق به اوایل قاجار و حداقل پیش از سفر ناصرالدین شاه به اروپا است. بنای ضلع شمالی نیز جدیدتر از بنای قبلی و متعلق به اواخر قاجار و در سال‌های پس از سفرهای ناصرالدین شاه به اروپا و تأثیرپذیری از پلان و تزئینات اروپایی شکل گرفته است. همچنین حداقل تا حدود سال‌های ۱۳۳۵ ش، ضلع جنوبی که امروز از بنا جدا شده متعلق به بنا بوده، هر دو بادگیر وجود داشته و پس از این سال، بنا به شکل امروزی درآمده است.

نتیجه

این پژوهش به شناخت بانی بنای تاریخی که امروز به خانه ظروفچی معروف است، تاریخ تقریبی ساخت و تغییرات عمده کالبدی این بنا پرداخته است. طبق این بررسی، در نقشه بره زین به سال ۱۲۲۱ ش هنوز اثری از خانه و کوچه نیست. اما در نقشه کرشیش به سال ۱۲۳۷ ش، این خانه با نام رضاقلی خان والی، پدر فخرالملک آمده است. در نتیجه مشخص شد که سال ساخت این عمارت بین سال‌های ۱۲۲۱ تا ۱۲۳۷ ش و بانی اولیه اثر «رضاقلی خان والی» پدر «ابوالحسن خان اردلان» ملقب به فخرالملک بوده است و گمان می‌رود فخرالملک در سال ۱۲۴۱ ش در همین خانه به دنیا آمده باشد. پس از سال‌های ۱۲۸۵ ش و در زمان جنبش مشروطه، فخرالملک به سبب مشروطه‌طلبی بیش از گذشته شناخته شد و کوچه‌ای که بنای مورد مطالعه در آن واقع شده، فخرالملک نام گرفت و از سال ۱۳۲۷ ش در تمام نقشه‌ها نام فخرالملک بر این کوچه مشاهده می‌شود. این بنا از سال ۱۳۱۰ ش که احمد ظروفچی آن را خریداری کرد، در مالکیت این خاندان بوده، و به دلیل مهجور ماندن بنا، نام مالک اولیه آن فراموش و امروزه به نام «خانه ظروفچی» معروف شده، در حالی که نام کوچه همچنان به نام فخرالملک حفظ شده است.

همچنین این پژوهش با بررسی دوره‌های تاریخی مشخص کرد که این بنا شامل دو

بخش کاملاً متفاوت است. بنای قدیمی تر ضلع غربی مربوط به اوایل سلطنت ناصرالدین شاه قاجار و بانی آن رضاقلی خان والی پدر فخرالملک بوده است. بنای متأخر با تأثیر از معماری اروپایی در اواخر قاجار یا اوایل دوره پهلوی با معماری کاملاً متمایز در ضلع شمالی بنا ساخته شده و بانی این بخش فخرالملک پسر رضاقلی خان بوده است. با بررسی قدیمی ترین عکس هوایی موجود مربوط به سال ۱۳۳۵ش نیز مشخص شد که ساختمان ضلع جنوبی که امروزه گویی از بنا بریده شده، در آن سال متعلق به بنا بوده و در سال های اخیر، از بین رفته است.

کتابنامه

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۵۰). روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه. تصحیح ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- بامداد، مهدی (۱۳۴۷). شرح حال رجال ایران (جلد اول). تهران: چاپخانه بانک بازرگانی ایران.
- بهشتی، سیدمحمد؛ قیومی بیدهندی، مهرداد (۱۳۸۸). فرهنگنامه معماری ایران در مراجع فارسی (ج ۱)، تهران: دانشنامه تاریخ معماری ایران شهر
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۷۲). «أَبُو الْحَسَنِ خَانِ أَرْدَلَانَ». دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. ج ۵، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- رجب‌وندی، مریم (۱۳۹۸). ماجرای خانه متروکه. ویرگول.
- (بازیابی شده در ۱۴۰۰/۴/۱۰) <https://vrgl.ir/Jkgf3>
- زکی، محمدامین (۱۳۸۱). زبدهی تاریخ کرد و کردستان. ترجمه یدالله روشن اردلان. تهران: توس.
- زمرشیدی، حسین (۱۳۹۰). آموزه‌های معماری ایرانی و ساختمان‌سازی مسکونی از دوره قاجاریه تا امروز. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی (۳): ۱-۱۰.
- سازمان نقشه‌برداری کشور. عکس‌های هوایی به شماره ۳۵، ۱۰۰۰۰، ۳۵-۳۵۶-۵۰۰۱-۵۶.
- سلیمانی، کریم (۱۳۷۹). القاب رجال دوره قاجاریه. تهران: نشر نی.
- شکوری، ابوالفضل (۱۳۸۶). گزیده‌هایی از مطالب و مقالات چهره‌نما. فصلنامه یاد (۸۴): ۲۵۳-۲۶۲.
- شیرازیان، رضا (۱۳۹۵). تهران‌نگاری. تهران: انتشارات دستان.
- علیزاده، فریما (۱۳۹۸). مرمت و احیا خانه ظروفچی (منتشر نشده). پایان‌نامه کارشناسی. دانشگاه معماری و هنر پارس.
- قبادیان، وحید (۱۳۸۴). معماری در دارالخلافه ناصری (سنت و تجدد در معماری معاصر ایران). تهران: نشر پشتون.
- کسروی، احمد (۱۳۶۳). تاریخ مشروطه ایران (جلد اول). تهران: امیرکبیر.
- کیانی، مصطفی (۱۳۸۳). معماری دوره پهلوی اول، دگرگونی اندیشه‌ها، پیدایش و شکل‌گیری معماری دوره بیست ساله معاصر ایران. تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر.
- گلابچی، محمود؛ جوانی دیزجی، آیدین (۱۳۹۲). فن شناسی معماری ایران، تهران: دانشگاه تهران
- گوگل مپ. (۱۴۰۰). (بازیابی شده در ۱۴۰۰/۱/۱۶) <https://www.google.com/maps>

خانه ظروفچی یا عمارت فخرالملک: پژوهشی درباره تاریخ و معماری آن/ ۷۱

مستوره کردستانی، ماه شرف (۱۳۳۲). تاریخ اردلان. به کوشش ناصر آزادپور. کرمانشاه: چاپخانه بهرامی.

مستوفی، عبدالله (۱۳۴۲). شرح زندگانی من (جلد دوم). تهران: چاپ تهران مصور.
فرخی یزدی، محمد (۱۳۶۳). دیوان فرخی یزدی. به کوشش حسین مکی، تهران: امیرکبیر.
موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران. (۱۳۹۹).

http://iichs.org/caravan_tarikh/90_1/124-656.htm (بازیابی شده در ۱۳۹۹/۱۰/۲)

ناصریخت، ارغوان (۱۴۰۰). طرح باززنده سازی خانه ظروفچی تهران: مرکز بازتوانی اعتیاد با رویکرد اجتماع درمان مدار. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشکده معماری و شهرسازی. دانشگاه شهید بهشتی تهران.

وحیدمشتاق، پریسا (۱۴۰۰). احیای خانه ظروفچی و تغییر کاربری آن به خانه ای برای کودکان بی سرپرست. پایان نامه کارشناسی ارشد. پردیس هنرهای زیبا - دانشکده معماری. دانشگاه تهران.